

БРАНКИЦА ПОПОВИЋ

ПАТРИЈАРХАЛНИ МОРАЛ И СЛИКЕ ИЗ ЖИВОТА КОСОВСКИХ СРБА У КЊИЖЕВНОМ СТВАРАЛАШТВУ ЗАРИЈЕ Р. ПОПОВИЋА

Циљ овог рада јесте афирмација и актуализација књижевног дела једног од родоначелника српског реализма из Косовског Поморавља Зарије Р. Поповића. Његове приповетке су објављене под архаичним насловом „Тамнине“ јер су у њима симболично и сликовито приказане људске судбине косовског поднебља, праћене страховањима, слутњама, неизвесношћу али и надањима, како на јави тако и у сну. Као понекад, кад у мраку никне диван цвет, окосницу Заријиног приповедачког опуса чини величање патријархалне српске косовске породице којим жели да скрене пажњу ондашњем кнезу на патње и страдање Срба под Турцима. Било је то време „зулума“, када су падале „рисјанске главе“ али и доба јунак-мајки, које снагом своје материнске љубави бране свој народ. Овај архаичан књижевни говор Зарије Р. Поповића проткан је оном невидљивом и нераскидивом нити која га чини увек актуелним и непролазним, будући да се косовска драма и данас понавља са свим својим заплетима, кулминацијама и недовршеношћу. Смисао једне афирмације приповедача који слика уистину тешку драму биће испуњен уколико његов аутентичан говор допре до наше савести, која као да је утонула у некакав колективни дремеж.

Кључне речи: реализам, књижевност, Срби, Косово, морал.

1. ЖИВО ВРЕЛО ДУХОВНОСТИ, ОБИЧАЈНОСТИ И СТВАРАЛАШТВА – МОРАВА НА ИЗВОРУ (ИСТОРИЈСКО – ГЕОГРАФСКИ И ЕТНОЛОШКИ УВОД)

Косовско Поморавље представља аутентичну позорницу битисања српског народа али исто тако и његовог саодноса и својеврсног прожимања са осталим етничким групацијама. Посматрано из географскополитичког аспекта Косовско Поморавље представља својеврсну тромеђу Македоније, Јужне Србије (Јабланице и Пчиње) и Косова. Оно се простире између планина Скопске Црне Горе (Карадага) и Новог Брда, док га отвореност према Шар Планини природно надовезује на косовску равницу (Косово Поље). Чине га следеће предеоце целине: Ново Брдо и Крива Река, Горња Морава и Доња Морава. Ове области се по устаљеној навици, како у прошлости тако и данас, зову једноставно «Морава» и «Моравци». Овом приликом је више простора дато Новом Брду као области која је играла значајну улогу у историји српске државности али то не умањује значај и осталих наведених области са својим новим друштвено-политичким центрима: Гњиланем, Косовском Витином, Ранилугом и Косовском Каменицом.

Вековна притешњеност у слободи и егзистенцији Срба овог поднебља морала је резултати многим негативним појавама кроз векове (зулумима). Скоро сви манастири су порушени, народ поробљаван, расељаван и изморен. Међутим, поред свих негативних последица овакав животни амбијент подстицао је надахнућа за аутентичним духовним стваралаштвом. Оно се испољава кроз време у широкој лепези облика израза жеља, стремљења, делања и надања човека Косовског Поморавља а све то у циљу очувања и надградње своје народне баштине. О томе су писали знаменити Срби овог поднебља међу којима се истичу следећи: Зарија Поповић, Тома Поповић, Атанасије Урошевић, Владимир Цветановић и други.

На простору Косовског Поморавља се кроз векове одигравају важни историјски догађаји, док ће у време средњовековне српске државе представљати веома значајан духовни и културни центар. Манастири и цркве, задужбине светих српских краљева (Бинач, Убожац, Тамница, Драганац и други), знамените личности и надарене живописно и раскошно народно стваралаштво, које у свом богатству и сјају живи и у данашњим (не)приликама, огледало су стања духа српског народа на овим просторима. То све чини културни мозаик и искон правих вредности српске културно-просветне делатности и баштине која плени душу феноменом свог трајања.

Косовско Поморавље је између два светска рата чинило Гњилански срез, један од највећих у Југославији (1.472 км²) који се граничи са општинама: Прешево, Куманово, Скопље, Качаник, Урошевац, Липљан, Приштина, Лесковац, Медвеђа, Бујановац и Врање. То је изворишни део најдуже српске реке Велике Мораве, која свој ток започиње од вода са косовских страна пади-на Скопске Црне Горе. У овом делу Морава се назива Биначка („Бинач Морава“, назив из XIV века) зато што је село Бинач прво насеље кроз које она тече као формирана река. Поред бројних притока у њу се улива Новобрдска Крива Река и то у непосредној близини административне границе Републике Србије и њене Аутономне Покрајине Косова и Метохије, до пре пар година, Зоне УНМИК одговорности. По правилима и логици живота, уз ове реке и њихове притоке налазе се највећа насеља и путеви који их повезују, највећа су Косовска Витина, Косовска Каменица, Ранилуг, Гњилане и друга у којима се налазе и административне управе и остале виталне државне институције. Кроз какве промене су пролазиле ове друштвене организације питање је које изискује једно ново истраживање, док у овом истраживању ћемо се првенствено осврнути на вишевековне прилике карактеристичне за „златни град“ Ново Брдо. Наиме, Ново Брдо је најславнији средњовековни рударски град на Балкану, који се развио од времена владавине српског краља Милутина (Станковић, Б. 1994). У њему је владао ред о коме се бринула градска управа са кнезом на челу. Док је за време кнеза Лазара Хребелјановића на челу града био кефалија, касније по налогу деспота Стефана Лазаревића постављен је и војвода са највишом функцијом власти. Према наводима Богомира Б. Станковића, на улицама овога града чули су се језици бројних народа: Саса, Дубровчана, Јевреја, Италијана и других који су налазили привредни интерес у њему. Био је то космополитски град, јер се у њему живело и привређивало са пуном правном заштитом и слободом. Све то је пружало могућност да град досегне највиши економски процват, наметнувши се као привредни, рударски и трговински центар између приморских градова и оних у унутрашњости Балкана. Ново Брдо се налази у подножју „старог града“, око рударских копова злата, сребра и других који су отворени на почетку XIV века. Покушаји да се оживи рудник у каснијим вековима нису успели (због пада рударства као привредне гране), па самим тим ни жеља мештана за његово оживљавање се није остварила. Уместо тога Ново Брдо је окружено сточарским и пољопривредним насељима.

Историјски гледано, са великом најездом турских освајача у европске хришћанске државе истовремено се почиње са радовима на утврђивању града. Ти радови су извођени кулуком српског сеоског становништва веома дуго, да би били завршени за време деспота Ђурђа Бранковића. Они су резултирали величанственом градском тврђавом (која је у време разних зулумћара деловала застрашујуће на освајаче). У околини Новог Брда су подигнута мања утврђења и насеља: Стража, Прилепац, Призренац и друга. Прилепац који се налази у долини Прилепничке реке, притоке Биначке Мораве а у подножју брда Чарапон, родно је место кнеза Лазара Хребелјановића.

До стварања сопствене државе Срби са овог простора ће служити Византији, доприносећи њеној економској и војној моћи. Са стварањем српске државе у Рашкој, Косовско Поморавље долази у њен састав под жупаном Вуканом, који је 1093. год., дошао преко Врања и запосео ове крајеве све до Скопља. Али такво стање је било кратког века, јер ће Византија након годину дана поново освојити ове крајеве. Крајем 1189. год. Стефан Немања заузима пределе Доње и Горње Мораве, али их већ наредне 1190. год. у рату са Византијом губи.

За време владавине Стефана Првовенчаног Косовско Поморавље биће у саставу српске државе чије границе се временом померају ка југу и истоку и већ за време краља Милутина

(1282–1321) ова област бива у средишту државе, све до косовске битке 1389. год. Након тога ови предели остали су у саставу вазалне Србије, све до пада Новог Брда.

Шта се све догађало у дугом периоду турске окупације и шта је све српски народ морао да истрпи прилично је познато. Народ је истрајао и одржао се захваљујући мудрој деловању Српске православне цркве, подједнако са високом свешћу Косовских Моравца о српском етносу.

Скоро сви манастири у Косовском Поморављу су након пада Новог Брда (1455. године) порушени, народ поробљен, а здрава мушка чељад одвођена насилно у јаничаре. На срећу, захваљујући јаком слободарском духу који краси Србе из Косовског Поморавља, они нису могли препустити забраву своје светиње и онда када су до темеља рушене и паљене, иначе како би живели и одржали се, до дана данашњих! Вековима се долазило на рушевине од камена и на остацима зидина олтара палило свеће, кадило тамјаном, молило се, лило сузе, целивало, тешило, снажило, надало се и радовало новом животу.

Данас је манастир Драганац, који се налази у подножју Новог Брда, на пар километара од Прилепца, родног места кнеза Лазара Хребељановића (сада села Прилепнице које је настањено искључиво Албанцима), једини живи саборни духовни центар на источном делу Косова настањен монасима. Посвећен је Сабору Светих Архангела Михаила и Гаврила и свих небеских сила. Када се прилази овој светињи, већ успут, у амбијенту исконске природе, осећа се присуство Свевишње. На уласку у манастир Драганац жуборе два слапа исцелитељске воде за коју народ верује да помаже побољшању вида («добра за очи» како говори локално становништво). Доскорашњи игуман манастира, отац Кирило, замонашен у Високим Дечанима, врло брзо је одређен од стране црквених власти за старешину манастира Драганац. Он казује да је тај благослов примио са радошћу и без поговора, „иако никад до тада није чуо за ову светињу, нити био у овим крајевима Косова“.

Народ овог краја, по предању зна да је манастир Драганац подигао кнез Лазар, а назив је добио по његовој ћерци Драгани. Кнез Лазар, према казивању С. Милеуснића (Милеуснић, С 1999. 170), помиње овај манастир 1381. године у својој даровној повељи приликом оснивања властелинства манастира Раваница.

У наше време, на прагу новог миленијума човечанства, 1999. године, ове крајеве као и читаву нашу земљу је задесила агресија и насиље који су резултирали страдањем и прогоном недужних људи. Тада је порушен, поред осталих, и манастир Бинач, назван по селу Биначу које се налази на извору Мораве. Игуман овог манастира јеромонах Антоније заједно са јеромонахом Исидором, по благослову његовог преосвештенства господина Артемија, прелазе у манастир Драганац, у којем је био само отац Кирило. Са собом су донели мошти Св. Мученика Јакова Персијанца. Други део моштију преноси игуманија Катарина у манастир Кончуљ код Рашке.

У тешко време страдања нашег народа од 1999. године па надаље, настојатељ манастира Драганац био је отац Кирило, јеромонах. У најгоре време обилазио је српска села и био уз народ. Највеће искушење је било приликом повлачења наше војске упоредо са чим је наступао период најезде и зулума Албанаца. Народ се поколебао и из многих места пошао у колективну селидбу. Јеромонах Кирило је излазио пред колоне одлазећих очајника, прекрстио би се и тражио да се врате. На вапај „немамо куд, оче Кирило, једино да идемо у вир и да се удавимо“ отац Кирило их је посаветовао да се врате у своје домове овим речима: „Даће Бог да се смири“. Мештани су послушали духовника и одустали од селидбе. У селима Кусцу, Пасјану, Коретишту, Станишору по црквама је заветовао многе Србе да остану на огњишту, јер су ова села велика и не смеју лако поклекнути. Стога је заслуга оца Кирила што су и ова села опстала. Постоји још много прича о његовом несебичном ангажовању да народу помогне да остане на вековним огњиштима, да се обожи и сложи. Лично тешући камен и зидајући, изградио је нове конаке, звонару и порту у старинском стилу, зграду за госте на улазној згради са капијом...

Обичајност, као друштвени феномен, у првом плану значи постојање реда и морала у некој заједници људи, која претпоставља унапред одређено владање, понашање и поштовање његових специфичних неписаних закона. Сваки облик људске заједнице, полазећи од оне основне породичне, преко месне, радне и томе слично, до оне народне заједнице, има себи својствен

обичај, ред и морал, који се читава на особинама и манифестацијама међусобних односа између њихових припадника. Те специфичне карактеристике и манифестације међуљудских односа и понашања видљиве су у њиховом говору, стваралаштву и уметничком изразу, архитектури и култури становања, начину одевања и израде свечаних ношњи, затим у светковању породичних, црквених, школских и осталих празника и догађаја. Богатство и разноврсност таквих особина и обичаја постаје критеријум развијености етичке свести једног друштва, једне личности или породице као и мерило нивоа њихове културе. Слобода моралне личности огледа се, поред добре воље, и у исправном односу и разумевању обичајних манифестација и њима условљеним емоцијама припадника једне друштвене заједнице.

Према бројним Цвијићевим и Урошевићевим наводима локални патриотизам је врло слабо или готово и не постоји иако Моравци имају своје локално предање које се односи на Ново Брдо, које се још зове и Златно Брдо. Иако се по предању Цар Лазар родио у селу Прилепцу, српско становништво не истиче себе изнад других у својој близини, ни по овим, ни по чим другим. Тек у ово наше време на почетку новог миленијума, које је обележено новим страдањима, дакле у најновијој егзистенцијалној ситуацији овај народ у грозници распаљује своје одушевљење за стваралаштвом. У том заносу се не виде опасности које помрачују жељено сунце слободе. У октобру месецу се већ традиционално у Лазаревом завичају светкује манифестација под именом «Ново Брдо - Златни Град». Ова манифестација је управо посвећена очувању и неговању свих видова стварања на овим просторима. Као таква представља сусрете фолклорних група, певачких друштава, књижевника и песника завичајаца (Поповић, Б. 2018, 120).

У својим етнографским истраживањима Атанасије Урошевић се користи Цвијићевом дескриптивном методом и често наводи његова запажања психолошког профила Срба Косовског Поморавља. Поред осталих он наводи да је српско становништво ових области врло радно, они устају рано и иду на рад, а и рано лежу. Срби воле велика имања и теже за њима и за осталим материјалним благостањима. Моравац, српски сељак из Косовског Поморавља је послушан и дисциплинован, нарочито Горњоморавац, док је Доњоморавац и мало бунтован. На то је утицао и степен притешњености и потлачености, чији се трагови и данас осећају.

Аутентично народно стваралаштво Косовских Мораваца веома је богато и успева да остане као такво и у најновије време. Скоро нигде у Србији, па зашто не рећи и у Европи, нису се у толиком обиму развили, сачували и обогатили народни обичаји, поготову они свадбарски, него што је то случај у Косовском Поморављу. С тим у вези на овом месту је неопходно истаћи изузетно уметничко стваралаштво при изради свечане свадбарске одеће којим се жене и девојке овог краја већ вековима баве. Неубичајен и скоро невероватан је приказ српске сеоске свадбе у Косовском Поморављу у свом сјају, свечаности, достојанству и озбиљности догађаја који изазива дивљење и заслужује поштовање. Овде је уметност у служби живота. Оскудица у пукој егзистенцији и слободи надомештена је и испуњена феноменом исконске лепоте и богатством доживљаја у финој форми битисања (Поповић, Б. 2018, 121, 122).

2. ОСТАЛИ СУ САМО БОЛ И НАДА

Један од родоначелника српског реализма, Зарија Р. Поповић (1856–1934), рођен је у Гњилану, у веома цењеној поповској породици. Основну школу је завршио у Приштини, а Богословију у Београду. Одмах, по завршетку Богословије вратио се у свој родни град, где је четири године – од 1874. до 1878. године, био учитељ и спремао нове генерације. Као први учитељ из овог краја био је примљен присно и са великим поштовањем од стране својих суграђана и Срба целог Косовског поморавља. Зарија Поповић је, непосредно пре првог ослобођења родног краја кнеза Лазара, био изузетно друштвено ангажован. Он је истовремено и активни учесник свих важних догађања и човек великог ауторитета тако да се није могло ништа важно одлучити и договорити без њега и његове речи. Између осталог, помагао је српској војсци, посебно Радомиру

Путнику, чувеном команданту, да успостави ред у граду. То је условило да је морао касније да напусти заувек свој родни град, јер је било јасно да ће га турска власт строго казнити за све оно што је урадио док је Гњилане било слободно.

Зарија Поповић је, као очевидац и учесник свега онога што се у Гњилану догађало у периоду од 1874. до 1878. године и као добар познавалац живота и обичаја српског човека Косовског Поморавља, показао изврстан дар за реалистичко описивање свакодневног живљења и атмосфере у тим бурним временима. То је први пут дошло до изражаја у његовом спису – *Пред Косовом* (1896), у којем наш писац детаљно описује то време страдања, стрепње, надања, прве дане слободе у овом делу Косова и Метохије, и поновног очаја што се враћа ропство. Само непуне четири године био је учитељ у родном граду где је међу првима дочекао српску војску и ослободиоце 1878. године. Тада је Гњилане било слободно само непуних месец дана јер је српска војска одлуком Санстефанског уговора морала да напусти део тек ослобођене територије и крене на нову границу близу Врања. Тако и наш учитељ Зарија Поповић, са преко педесет породица Срба из овог краја, напушта свој завичај у страху од турске одмазде. Напустивши завичај Зарија Поповић најпре ради као учитељ у Врању где је, поред осталог, био годину дана учитељ познатом приповедачу Бори Станковићу. У Београд прелази 1887. године као писар Министарства просвете и црквених дела, где посебно води бригу о нашим поробљеним крајевима под турском влашћу. У то време се посебно залаже да се оснује српска штампарија у Цариграду. Био је преко две деценије члан Управе Друштва Свети Сава и наставник Светосавске школе. Поред тога био је и члан *Друштва књижевника Србије* а пред крај живота и писац неколико уџбеника за основну школу *Хришћанске науке*. Пензионисан је као начелник државне статистике. Умро је 1934. године у Београду где је и сахрањен.

Зарија је био страсни борац за *Мајку Србију* и вечни заљубљеник у завичај. Иако далеко од родног краја, у првом светском рату међу војницима на Крфу, он је дубоко носио неки лични печат, као дубоку тајну, свој младалачки занос, недосневани сан, истинску одушевљеност, љубав и тугу према завичају и људима из свог времена.

Поповић је, како је писао проф. др Владимир Цветановић, сликар живота Срба Косоваца под турском влашћу а његово књижевно дело представља значајан уметнички докуменат о српском живљу на овим просторима, посебно у Косовском поморављу, с краја деветнаестог и прве половине двадесетог века. Својим приповедачким стваралаштвом Зарија Поповић је први прави српски писац реалиста овог дела Србије, онај који је *не само заорао прву књижевну бразду него и оставио видног уметничког трага*. Да је заиста тако умногоме поткрепљује напред изнета чињеница да је Зарија Поповић био учитељ познатом приповедачу Борисаву Станковићу. Ево шта о њему пише Андра Гавриловић у *Историји српске и хрватске књижевности за школску и личну наставу*:

Зарија Поповић први је, с најбољим успехом, почео анализу душе Старосрбијанаца, кога је убрзо учинио предметом књижевног интересовања. Анализа је те душе вршена не само с љубављу већ и са свом пажњом која је необично срећно залазила у мисли и осећања једног света, историјском судбином упућеног у пуку повученост. Али када је књижевничка уметност тај притајени живот изазвала да проговори, онда се и видело и чуло толико лепоте и дирљивости да се поједине слике и моменти за свагда забраву отимају...

Зарија Поповић је заиста, како наводи професор Цветановић, као прави и доследан реалиста, за своје главне јунаке узимао људе које је познавао, *људе од крви и меса*. Велики број његових приповедака је насловљен управо по именима Заријиних главних јунака: *Баба-Гаја*, *Сутка*, *Митар Грк*, *Здравко Протођеров*, *Ветка Димина* и друге. Сликајући истините догађаје Зарија је раскошно описивао амбијент и психолошки профил својих јунака, здружено исказавши племениност и духовност човека косовских предела. Он је, бивајући у жижи догађаја, одлично познавао психологију и менталитет овог живља, посебно Срба, али и Арнаута – како их он назива. Истовремено је као први учитељ из тог краја уживао ванредно поштовање не само својих сународника

него и великог броја Арбанаса, али и једног броја Турака. Општа је и прилично јасна ствар да се на Косову вековима све дели на два међусобно искључива дела: на оне који имају власт и сва права – муслимане (Турци и Арнаути) и оне који немају никаква права, који живе у ропству – православна раја (Срби). Али, бивало је и периода када такви екстремни односи у свакодневној комуникацији нису били увек примарни. Глобално гледано, Срби су били у изузетно тешком и подређеном положају, трпели су зулуме у немирним годинама, најчешће од Арнаута. Али је свакодневни живот чинио своје, па је било и добрих комшијских па чак и пријатељских односа, поштовања и међусобне помоћи међу Србима и Арбанасима. Подела по религији и језику која је за српски народ, у тешким временима, значила и тврдокорно чување свога националног бића, дубоко је одређивала и омеђивала свест свих на овом простору. Једни за друге су били *неверници, нечисти и прљави*. Све је подређено тој подели: док Срби сневају сан о слободи и доласку ослободилачке војске, муслимани желе да задрже постојеће стање. Вера заиста има пресудну улогу, јер је она та која људе дели, разликује. Али, само тако је раја могла да опстане и сачува себе, ма колико то било тешко, веома тешко. Живот никада није мазио српског човека, који је живео и данас живи на овим просторима. У првој глави свог списка *Пред Косовом* (1899) која носи наслов *Пре Невесиња*, Зарија Р. Поповић пише овако:

Српски је народ после Косова тражио утехе једино у вери својој; задужбине његових владалаца – манастири и цркве са својим духовницима и свештеницама, са саборима и славама, с гуслама и усменим предањима – снажили су наду његову на повратак доба за којим је само уздахе слао небу. У насталоме ропству хватао се за сламку, тражио брата у хришћанину, ма се не крстио – крстом са три прста – само да Турчин није, одазивао се његову позиву, верујући у његова осећања.

Упоредо са хришћанском вером и косовска легенда је, како показују документаристички списи Зарије Р. Поповића, битно одређивала психолошки профил и менталитет Старосрбијанца. Србин Косовац је косовски мит одувек доживљавао нешто интензивније и емотивније у односу на остале своје сународнике. Највећа српска битка икад војевана, Косовски бој 1389. године, када је погинуо цвет српског народа, пре 620 година, дубоко је урезан у његову свест, без обзира где се он налазио. То је корен целокупне културне баштине Косова који храни и љубоморно чува српско народно достојанство. Ова легенда је постала битно одредиште и главни стожер националног идентитета нашег народа широм света. Али је косовско наслеђе интензивније и посебно наглашено код Срба Косоваца, јер су остали да живе у ропству, на простору где се одиграла одсудна и истовремено херојска и трагична битка. И не само то, ови крајеви Србије ослобођени су коначно од Турака тек 1912. године, што је утицало, као што показује целокупно стваралаштво Зарије Р. Поповића, да се са више емоција и пијетета ови људи враћају овој нашој највећој националној легенди. То је и природно и јасно због чега српски човек овог краја никада олако не говори о овој легенди. Она се чува скривена дубоко у души као нешто најсветије и изузетно и не да да се скрнави олако. Тим више јер се памти да је ту у њиховој близини, у Прилепцу под Златним брдом, рођен велики кнез Лазар. Као врстан познавалац менталитета српског човека овог краја Зарија Поповић даје до знања да код њега косовска легенда живи као непресушна национална свест, али да ће тај човек само изузетно ову легенду поменути и ставити у први план једино у тренуцима јаког емотивног набоја. Тако, пред други српско-турски рат, када су Срби морали да служе турску војску, они су међу собом овако коментарисали: „Зар ми као турски војници да се бијемо с браћом хришћанима? ... Та ми баш с Турцима има да се бијемо, да пречишћавамо косовске рачуне?”

Зарија Поповић је, у свом реалистичкодокументаристичком стилу, описао како је српски народ у Косовском поморављу са изузетним одушевљењем и великом љубављу сањао о мајци Србији и српској војсци, која коначно треба да их ослободи од турског ропства и врати правој и јединој отаџбини – Србији. Она је била и данас остала мајка спаситељица, која доноси мир и срећу српском човеку али и сваком другом поштеном и честитом на овом простору. Ево неколико наслова приповедака у којима Зарија исказује наведена осећања: *Српска борија, Кућа Светог Саве, Сузе, Нови Синђелићи, Без цара, Његова вера, Адамско колена, Повратак, Чекање, Про-*

клетство, Божја воља, До издисаја... У њима је приказано време тешког турског ропства, када је Србија, као матица, идеализована до неслућених размера који су понекад попримали елементе наивности. Посебно је српска раја Србију доживљавала као доказ да се може изаћи у свет уздигнута чела, задовољног погледа, да се у тешким временима не крије српско име и српски род.

Наш завичајац академик Атанасије Урошевић је овоме додао да су Срби Косовског поморавља знали за своју прошлост, знали за изгубљено царство на Косову, али због великог притиска они се чак нису смели звати Србима, већ Рисјани или Каури. Вековна судбина и истина српског живља на овим просторима је да се редовно повлачи у себе и да из себе и своје вере црпе снагу за опстанак, да се пресабира шта му је чинити и да ли сме да чека повратак ропства. Тешка турска реч *зулум* којом су нас стари опомињали на немирна времена, као ехо одзвања у свести човека овог поднебља.

Зарија није могао да мења оно што је долазило и што је неминовно одредило његов даљи живот. А долазило је оно како се међу народом каже „опет Јово-на-ново”, поновно ропство, страдање, живот у страху или бежање уз српску војску која се повлачи. Писцу није лако да се реши како ће и шта да уради, утолико пре што му људи јасно саветују да не сме да чека Турке, јер је био много ангажован око помоћи српској војсци, па ће га стићи освета и можда оно најгоре – смрт. Детаљи описа повлачења српске војске и народа у уметничком делу Зарије Поповића личе на филмске секвенце: мајка са дететом у колевци, мушкарац бос, води козу која неће да иде, а он почиње да плаче од јада што му сво благо остаје; старац води мало дете које брише сузе; избежумљена жена, којој су отели мужа и брата, чупа косу и удара се у груди, испадају путем виљушке и *ложнице* из на брзину натоварених кола... И тако редом, истините слике бежања, када се човек спасава и носи само оно што му је најпотребније за далек пут. Други део ове слике говори о онима који остају на милост и немилост турске власти, приклањајући се поново ропству, јер *небо је високо а земља је тврда*. У тим тренуцима многи се уздају у пријатељства и заштиту кога Турчина или Арбанаса, како нас обавештава наш писац. Заиста, жалосна слика утемељена на општем јаду, болу и тешкој тузи на којима се још само храни преостала нада да није још увек све изгубљено. По одласку из свог родног града и све до краја живота Зарија Поповић је остао добровољни заробљеник и заљубљеник у свој завичај. Никада није преболео Мораву свог детињства и младости и првог учитељевања. Понео је живу слику живота и обичаја коју је преточио у свој обиман приповедачки опус где ће детаљно и реалистички са елементима фолклора, посебно везаним за обичаје и народну уметничку реч, проговорити о својим суграђанима. Имао је етнографског талента да дочара атмосферу, градску кућу а највише оно што се догађа унутар високог зида који дели од спољног света. Али, Зарија Поповић је као писац реалиста био највише заокупљен патријархалним моралом који доминира у његовим приповеткама. Приметно је да су његови најчешћи ликови заправо женски. Углавном је реч о мајци која се жртвује за своју децу...

3. ТАМНИНЕ – СЛИКЕ ИЗ ЖИВОТА СРБА КОСОВАЦА

Збирку приповедака *Тамнине* Зарије Поповића приредио је, његов нешто млађи завичајац, којег смо већ помињали у претходним редовима, профедор др. Владимир Цветановић, поводом 600 година од Косовске битке. Приређивач је дао тај архаични наслов овим приповеткама – *Тамнине* – јер оне сликовито приказују људске судбине косовског поднебља, праћене страховањима, слутњама, неизвесношћу и надањима, како на јави тако и у сновима. И заиста, као понекад, кад у мраку никне диван цвет – окосницу Заријиног приповедачког опуса чини величање патријархалне српске косовске породице. Својим реалистичким сликањем живота косовских Срба Зарија Поповић жели да скрене пажњу ондашњем кнезу и мајци Србији на патње Срба под Турцима. Било је то време када су из дана у дан падале „рисјанске главе”, али то је и доба јунак – мајки, које снагом материнске љубави бране свој народ. Заријин архаичан књижевни говор проткан је оном невидљивом, нераскидивом нити која га чини увек актуелним и непролазним, будући да се

косовска драма понавља са свим својим заплетима, кулминацијом и недовршеношћу. Јер, плодна моравска равница вековима привлачи људе с разних страна, нација и вера, што се као на каквој шареној ливади, таласају са свим својим немирима.

Приповетка *Неоплакани гроб*, са веома осетљивом темом превођења српских девојака у турску веру и са својим снажним емотивним нарацијама и патетиком којом делује на читаоце, може се равнати са снагом, дубином и лепотом грчке трагедије. У њој Зарија Поповић слика до ситних детаља историју и живот једне српске породице, коју је средина унапред осудила, оне дубоке бразде које рањавају српску душу док, под још свежим ожиљцима, трага за својим избављењем.

Смисао једне афирмације стваралаштва Зарије Р. Поповића биће испуњен уколико његов аутентичан говор допре до наше савести, која као да је утонула у какав колективни дремеж. Стога је можда најбоље да, на овом месту, прикажемо макар један скраћени извод из прве приповетке *Тамнина – Неоплакани гроб*, тј. пустимо да нам наш приповедач непосредно исприча једну уистину тешку драму:

... Кроз лишће на дрвету испред чардака проби се један зрачак, засја на челу Митрину, спусти се на големи дукат на грудима њеним и разасу по аленом ткиву на разбоју. А за разбој на чардаку Митра тек села беше, прекрстила се и у десну руку узела мећик, а левом се пружила за брдила... Тако она рани свако јутро, хитајући да што више уграби докле сунце није освојило...

И пређе је ранила, док јој Марко био жив, али није одмах за разбој седела, већ по кући спремала да најпре њега, мужа, дочека кад устане, да га подвори и да га у чаршију испрати. А сад устаје да туђе ради, да за кћер и себе заради.

Митра је на гласу са својих радова на разбоју... Њене бошче ђаковачке на којима су изведене живописне шаре од памука алеве, плаве и других боја чувене су по целом Гњилану... Јест, јест, златне су руке њене...

Има више година како су се настанили у Гњилану. Осим разлога што у Гњилану није било ниједнога кујунције намеру њихову да се из Пећи уклоне појачавала је и једна велика породична непријатност. Сестра Митрина потурчила се. И да је то учинила по невољи, присиљена, преварена, не би то необичан случај био, те им тако тешко ни падало не би, али је она пред влашћу изјавила да драговољно напушта веру своју.

Те срамоте они, необично осетљиви, нису могли подносити и под тим прекором нису могли остати у Пећи...

Међутим на челу Маркову и Митрину виђале се боре, дубоке боре, које су тешки ударци судбине њихове резали. Њихов је дом често смрт походила и већ је неколико хумки над породом њиховом у гробљу гњиланском. Хумке су мале и још свеже, јер их и сада још влаже горке сузе материне.

Сва им је утеха њихова јединица Милица, у коју су с необичном нежношћу очи упирали, над којом су са стрепњом у души лебдели. Зато су је и обасипали свом милоштом уцвељена срца родитељска. Оделом се издвајала од остале деце, врсница својих. На њеном широком челу свагда се сијао дукат, изнад којег је танки мафезић главу повезивао као чајка, обухватајући донекле дугачку плетеницу бујне црне косе;

...Милица је већ одрасла девојка. Иако није „у терлак ушла”, ипак на улицу не излази. Место тога стане иза врата па заклоњена звири на улицу... И други пролазе улицом овом, и у друге она гледа, али јој није као кад њега види, нити су други као он. Како њему фес над оком стоји... У мислима гледа хаџијиног сина, види како и он њу погледа мило...

И онда се Милица опет сети тетке своје и судбине њене.

– Можда је и њу онај бег тако гледао,...

Али кад се увече Митра врати с гробља – кућа празна.

Стаде на глас кукати и запомагати на улици, па онда код оближњих суседних врата. Изиђоше суседе из кућа, зауставише се пролазници на улици, сваки питаше шта је, а Митра ударајући се у груди, виче: „Нема ми Милице!” и очајно пита: „Видесте ли моју Милицу?”

На то ће једна суседа, као сећајући се, рећи, да се затекла у дворишту своје куће и да је као с ове стране заиста чула неки врисак, женски глас.

Нагађање се обистинило као тачно и тек други дан позван би иконом у конак куда је већ била доведена Милица.

– Жалост! Штета, велика штета! – помисли иконом у себи, гледајући у ову дивну девојку, не губећи, међутим, још наде да ће она остати у вери својој рисјанској.

– Бојиш се од њих, од Турака? Не бој се! Наћи ћемо човека који ће те одмах одвести преко плота, у Србију. Онда ти нико ништа не може, јер ћеш бити у рисјанској царевини!...

– Хоћеш да останеш код мајке своје? – упита је иконом.

– Хоћу... хоћу! Нано... нано моја слатка! – кроз плач виче Милица.

– Хајдемо! – рече иконом задовољан и прекрстише се и пођоше.

Сутрадан иконом пријави у конаку испитивање Миличино, а кад с њом прође не удари главном улицом, већ споредном па кроз турску махалу.

Али кад беху поред куће Серафимове одшкринуше се врата и зачу се женски глас којим се друга позиваше: „Брзо, брзо да видиш потурченицу!”

– Милица се трже, жаока ока као да јој продре до срца и њена колебљива душа као да чујаше сада неко тихо шаптање: „Ето шта те очекује!” И пред очи јој искрсну тетка њена, сети се живо прекоравана због ње, затим јој ето слике будућности њене, горке будућности.

Наведени редови представљају најинтимније сведочење о Миличиној дубоко подељеној девојачкој души, која у тренуцима пакосног презира од стране њених другарица, доноси одлуку о промени вере, која ће је, не знајући то, врло брзо коштати и самог живота. Сви каснији покушаји свештеника да је одврати од такве одлуке, премда на тренутке успевају да јој роваре повређену душу, подсећајући је на сву лепоту хришћанске вере, ипак остају узалудни.

У немоћи и мучнини своје колебљиве душе Милица налази илузорну утеху у благонаклоности Ариф-аге:

У дворишту коначком Милица угледа Ариф-агу. Он је погледа оним чудним погледом својим, у коме је нечега и заповедничког и топлот и њу сад прожима неко чудновато осећање...

...И Шафир-ага и Салија као да се поносе својом снахом Зухром (то је име добила Милица) и говорили би родбини и пријатељима да су они из каурске баште најлепши цвет откинули и узели.

... У кући Митриној друга је сада слика.

Док се пре повлачила, ... да не би била прекоравана што јој се сестра потурчила, сада је кућа њена отворена не само за најближе суседе, него и за оне с којима се ни познавала није...

... Диге се и донесе стакло с ракијом, стаде наливати у чашицу и нудити суседе:

– На, узмите за Бог да прости – моју Милицу!

– Ух, ћути, Бога ти, Митро, не говори тако! – заграјаше суседе. Како могаше тако што помислити!

– Она је мртва – за мене је мртва!

– Није мртва, и да не да Бог: него је жива и ко зна шта још може бити! Бог све може да учини!

– Не говори тако, слатка, мајка си!

– Мајка њу никада видети неће ни живу ни мртву! – одговара Митра...

Суседе слежу раменима, машу главом.

– Како је арно Бог да да! Бог да обрне на добро! – шапућу и пију. Кад се суседе опростише с Митром и изиђоше: Е овакве „ракије” никад нисам и чула ни снила! – рећи ће једна. – Да Бог сачува! – и прекрсти се.

– Ни ја. Да се живој пије за Бог да прости! – прихвати друга и махну главом.

– Сирота Митра!... – казаће једна и уздахну.

– Црна мајка нигде да се не нађе!

– А зар се мало њих, Бога ти, турчи!... Живот је мио!

– Турчи се, али из града ово је прва.

– Хвала Богу, те није одавде!

– Мори, па и тетка јој се потурчила! Види се, у крви им.

– Ко зна и да ли је то рисјанска крв!

Тако мисле и разговарају суседе, враћајући се с „ракије” с части из куће Митре Пећанке...”

У наведеним редовима Поповић задире у најтананије делове душе својих јунакиња: Митра изговара тешке речи, али у дубинама своје мајчинске душе она није тако сурова да свесно

кажњава своју кћер. Она је повучена у себе, болно пати због судбине своје кћери, која се потурчила и одрекла се своје вере. Митра воли своју кћерку истом мером како је и раније волела, само је сада то осећање дубоко потиснуто. На тренутак само када јој Милица пружи трачак наде да ће остати са њом, Митру обустављају радост и милина. Призор и боје ових мајчинских осећања, према Цветановићу, чини њен лик један од најлепших Поповићевих уметничких израза (Цветановић, 2000, 102). Митра је свесна да и Милица жали и у дубини своје душе пати због своје одлуке, али јој не може помоћи. То јој сурова малограђанска средина не прашта а строги патријархални морал не схвата разлоге који су навели Милицу на тај пут.

Овде је на делу распетост између доминантног хришћанског морала и пуког одржања живота, у коју је бачена јунакиња ове приповетке али, шире посматрајући и искушења једне српске породице у ненемилосрдно строгој патријархалној средини. У последњој, десетој глави приповетке приказана је трагична смрт главне јунакиње чији *гроб остаје неоплакан*. Иако се Митра сваком приликом одрицала своје кћери и сваког уверавала како је она мртва, за њу мира није било. Често је помишљала да оде, да види кћер, али је кћи Туркиња, и она се одрекла ње заувек. У мучној стрепњи да јој не дође *црни глас* ишла је по дворишту оборене главе, утучена. Ипак јој тужну вест ускоро доноси њена суседа Синђа изустивши: „Твоја се ћерка смири!“ Митра скамењена, претрнула, занемела... само се чуо јаук и после кратког ћутања тихо је пред суседом говорила: „Немам ... ћерке! Моја је... ћерка... одавно ... умрла!“ Потом је отишла у собу где се стала у груди ударати, косу чупати и на глас кукати.

Трагични завршетак ове приповетке у коме нам Зарија Поповић приказује слику српског и турског гробља и самог чина сахране је пресудан за тамну боју на његовим сликама из живота Срба Косовског Поморавља. Ево те слике:

Тога је дана после подне Митра отишла на гробље.

Гробље је српско на вису, а турско на супротној страни у равници.

Митра је запалила свеће на гробовима своје деце и мужа и спушта се те љуби крстаче и плаче и нариче за децом.

Така и Кана, суседе с гробљем пришле су Митри да је теше.

Доле у равници једна се пратња упутила к турском гробљу, носећи на раменима ковчег и смењујући се често.

У пратњу погледа каткад Митра, а често погледају Така и Кана.

Спусти се ковчег.

Митра врисну и паде на гроб својега детета.

Љуби крстачу и земљу и буса се у груди.

Така и Кана покушавају да дигну Митру с гроба и умирују је, а погледају и виде како се она рака у турском гробљу затрпава.

Плаче Митра, бришу сузе и ове суседе, мисле све три на Милицу, која се баш сад сахрањује, а ниједна не помену имена Миличина.

Можда је сувише на овом месту казати колико снажно, јасно и живо, кроз ово једноставно и искрено приповедање, извире скривени мозаик хришћанске вере, дубоко уткан у душу *обичних људи* – Старосрбијанаца из Косовског Поморавља.

3.1. Вера је била једино прибежиште и светлост српског човека Косовског Поморавља

Као зачетник реализма на овим просторима Зарија Поповић веома добро запажа доминацију верских осећања код својих суграђана, која боје психолошки профил и целокупни поглед на живот човека Косовског Поморавља. Поред свог реалистичко дескриптивног приступа, Заријино дубоко верско опредељење поткрепљују и чињенице да је он потицао из старог и поштованог поповског рода, који је и сам био син свештеника и завршио богословију, дакле свим бићем био је везан за живот цркве. Када све ово имамо у виду постаје јасно зашто су вера и њена моћ веома че-

ста тематика у Поповићевим приповеткама. На тај начин се издваја један тематски круг његових приповедака у којима доминира уверење да једино православље има исцелитељску моћ, такву да се и Турци у својој невољи окрећу овој вери и траже помоћ од православне светиње. Овом тематском кругу припадају поред осталих следеће приповетке: *Неџиба*, *Кавурска вера*, *До издисаја*, *Кућа Светог Саве*, *Проклетство*, *Бог да прости*, *Духивник*, *Његова вера* и друге.

Приповетка *Кавурска вера* прожета је мистиком која се везује за православну икону: Главни јунак, по имену Фејзулах, зна да је пореклом *кавур*, јер је његову мајку спасила од тешке болести управо кавурска вера и икона! Временом, у њему јача потреба да се врати својој старој вери у чему га крепи подршка попа Ђорђа из Пасјана. С друге стране, он се у тој својој намери мора скривати од Турака и, када се коначно решио да се врати хришћанству, он продаје своје имање и сели се у Србију... И ова приповетка има трагичан крај: Фејзулах је сада Милан чији синови, као прави Срби ратују против Турака. Приликом ослобађања његовог родног краја, он од својих синова тражи да му донесу икону, ипак та жеља му није испуњена јер су његови синови погинули. Није тешко приметити да ова приповетка врло експлицитно говори о једном миту о икони, која остаје негде сакривена и љубоморно се чува и када сви остали спољашни облици вере буду промењени.

Приповетка *Неџиба*, насловљена према главној јунакињи, такође сведочи о снази хришћанске православне молитве која помаже у тешким животним тренуцима, посебно у тешким болеснима. И Неџибу, јединицу Хаџи Аслан-аге из Новог Брда, *подиже из мртвих* молитва попа Милета, који има посебну *књишку* из које чита. Поповић је опису тог важног чина читања молитве над болесницом посветио скоро половину приповетке. Она ће се опоравити од опаке болести тек када јој споменути поп Миле прочита молитву и покропи светом водицом. Девојци се много свидео мирис босиока (босиљка, феслићена) да га је, по оздрављењу, често носила. Зато су јој њене другарице дале надимак Неџиба-Феслићан. Друди део је углавном посветио Неџибином оцу Аслан-аги и његовој мучној дилеми да ли да позове попа Милета, дакле хришћанског свештеника или не. Ипак, најлепши приказ је када Неџиба, сада већ здрава и оснажена, заједно са својим другарицама и Циганкама са даирама весело и заносно игра у својој кући.

Као учитељ и богословац који је добро познавао душу својих суграђана, Зарија Поповић и у многим другим приповеткама уздиже тврдокорно чување религије и традиције, која је, посебно у тешким временима, представљала и национално одређење. Тако је, у његовој приповеци под називом *Духовник*, главни јунак – свештеник, који не преза ни од чега само да би заштитио православну српску паству од насртаја људи друге вере, али и од арбанашких покушаја да отимају српске девојке и преводе их у ислам (да их најчешће под претњом потурче и узму за жене). Он чврсто верује да је српски народ снагом своје вере способан да, без обзира на велике жртве, увек изађе као победник. Стога ће се својим верницима у тешким тренуцима, обраћати следећим говором:

Србин се тако преређује столећима;
Србин посрће под теретом крста, али га још носи;
Србин гине, али још није погинуо;
Србин пада, али га још неје нестало... (Поповић, 1898, 39)

Наведени редови снажно и јасно сведоче да је у временима ропства православље било прибежиште за душу српског човека овог поднебља: оно га је надахњивало, будило наду и враћало му веру да ће и поред тешких губитака српство издржати и српско име остати да живи на Косову (Цветановић, 2000, 152).

ЛИТЕРАТУРА:

- Бован, В. (1975). *Косовски писци на страницама „Летописа“*. Стремљења 5.
Бован, В. (1981). *Просветитељске идеје у делима српских писаца на Косову у XIX веку*. Београд.
Васиљевић, Хаџи Ј. (1934). *Зарија Р. Поповић*. Братство, књига XXVIII, 193-209 (посебан отисак, Београд).

- Гавриловић, А. (1927). *Историја српске и хрватске књижевности*. Београд.
- Милеуснић, С. (1999). *Светиње Косова и Метохије*, Нови Сад.
- Јовановић, С. (1927). *Писци из Јужне Србије*. Јужни преглед II/1927-28, 73-77.
- Поповић, З. (1904). *Слике из Старе Србије*, књига прва, Београд.
- Поповић, З. (1898). *Слике из Старе Србије*, књига друга, Сремски Карловци.
- Поповић, З. (1922). *Приповетке из Старе Србије*, Београд.
- Поповић, Б. (2007): *Духовност и обичајност Косовских Мораваца (Морава на извору)*. У: *Друштво и култура Срба Косова и Метохије*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Поповић, Б. (2018). *Философија феникс-птице. Етички аспекти косовске драме*, Косовска Митровица.
- Станковић, Б. (1994). *Српски венац косовског поморавља*, Ниш, Градина – Просвета.
- Цветановић, В. (1971). *Књижевни трагови у прошлости Косовског поморавља*. Обележја 1, 84-99.
- Цветановић, В. (2000). *Зарија Р. Поповић. Живот и дело*. Приштина: *Знаменити Срби КиМ*, књига 5.
- Цветановић, В. (1980). *У кругу патријархалне патине*. Стремљења 6, 123-132.
- Цветановић, В. (1977). *У патријархалном кругу*. Градина 7-8, 44-53.
- Урошевић, А. (1990): *Косово*, 1990, Приштина.
- Урошевић, А. (1935): *Горња Морава и Изморник. Насеља и порекло становништва*, књига 28, Београд.
- Урошевић, А. (1993): *Горња Морава и Изморник*, репринт издење, Приштина, Гњилане, *Свети Сава*.
- Урошевић, А. (1950): *Новобрдска Крива Река*, Београд.
- Урошевић, А. (2009): *О Косову*, приређивач монографије Проф. др Милован Радовановић.

ПАТРИАРШИЈ МОРАЛЪ И КАРТИНЫ ИЗ ЖИЗНИ КОСОВСКИХ СЕРБОВ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТВОРЧЕСТВЕ ЗАРИЕ Р. ПОПОВИЧА

Аннотација

220

Целью данной работы является утверждение и обновление литературного произведения одного из генералов сербского реализма из Косово-Поморавля, Зария Р. Попович. Его истории были опубликованы под архаичным названием *Тамнине (Тамна)*, потому что они символически и графически изображены в человеческой судьбе региона Косово, сопровождаемой страхами, импульсами, неуверенностью и надеждами, как в воздухе, так и во сне. Как иногда, когда в темноте появляется прекрасный цветок, костяк повествовательного произведения Заря прославляет патриархальную сербскую семью Косово, которой он хочет привлечь внимание тогдашнего князя к страданиям и страданиям сербов под властью турок. Это было время *зулума (угнетение)*, когда упали *христианские головы*, но также и время *матерей-героев*, которые силой своей материнской любви защищали свой народ. Это архаичная литературная речь Зарије Р. Попович протянут невидимой и неразделимой нитью, которая делает его всегда актуальным и бесстрастным, поскольку драма в Косово продолжается сегодня со всеми ее сложностями, кульминациями и незавершенностью. Чувство утверждения рассказчика, который пишет действительно сложную драму, будет реализовано, если его подлинная речь достигнет нашей совести, которая, кажется, уснула в коллективном храпе.

Ключевые слова: реализм, литература, сербы, косово, мораль.

Бранкица Поповић
 Филозофски факултет Универзитета у
 Приштини са привременим седиштем у
 Косовској Митровици
brankicapopovic69@gmail.com